

KULTUR I UPPLAND

No 7

2008

Detta nummer

Vid Husbyborg ligger en ruin från en kyrka byggd i slutet av 1200-talet eller början av 1300-talet. Namnet Husby antyder att kyrkan har tillhört en de många kronoegendomarna i Uppland. När den svenska staten bildades på 1000- och 1100-talen byggde kungen upp husbyarna som lokala maktcentra med skattemässiga, juridiska och militära uppgifter.

I Tierps och Tolfta medeltida sockenkyrkor finns underbara kalkmålningar från 1400-talets senare hälft bevarade. I Tierp möter vi Tierpsskolans måleri medan målningarna i Tolfta är ett exempel på sen Tierpstyp. Typiskt för båda kyrkorna är ett rikt ornamentalt måleri med bladrankor. Måleriet i Tolfta är dock mera utsirat och bilderna ligger tätare jämfört med Tierp.

Ullfors bruk är ett av de många vallonbruken som grundlades i Uppland på 1600-talet. Inga byggnader från järnhanteringen finns kvar. Bruksbebyggelsen är dock välbevarad och här kan man besöka museer som har inretts genom Ullforsgruppens försorg. Bruket är idag en mycket sevärd idyll.

Hemlighuslänga i Ullfors

Husbyborg

På vägen från Björklinge till Tierp, längs den gamla E4-an, ser man en kyrkoruin på höger hand strax innan man passerar bron över Tämnarån. Kyrkan eller kapellet har namnet Husbyborg vilket antyder att det här har legat en husby, d v s en av de många kronoegendomarna i Uppland. Här samlades skatteuppbörden upp i de kungliga visthusbodarna. Husbyarna fungerade också som politiska, juridiska och militära centra i bygden.

Husaby, Huseby, Husby et cetera finns som namn i hela Norden utom Island, 70 i Sverige, 52 i Norge och 8 i Danmark. För Sveriges del är de koncentrerade till Mälardalen med tillsammans 46 husbyar varav hela 25 i Uppland. Det finns också ett antal i Öster- och Västergötland. I Norge är husbyarna koncentrerade till Oslotrakten.

Husbyarnas tillkomst

Den traditionella uppfattningen är att de svenska husbyarna kom till under 600-1000-talen, d v s under vendeltid och vikingatid. Det som talar för en tidig datering, kanske till 600-talet, är att det ofta förekommer storrhögar i närheten av husbyar. Två exempel är Nordians hög vid Åshusby och Ottarshögen vid Husby i Vendel. Det finns å andra sidan skäl att tro att husbyarnas tillkomst ligger senare i tiden, kanske till 1000- och 1100-talen. I en del fall vet man nämligen att de har haft ett äldre namn och tillkomsten av husbyn kan inte ligga så långt bort i tiden att det äldre namnet glömts bort. Ett exempel är Husby i Långhundra. Det finns en uppgift från 1314 då det skrivs Husaby Æernavi. Detta innebär att Ærnavi är det äldre namnet på gården. Husby i Lena socken skrevs vidare 1280 som Hosæby Talangh. Det äldre namnet var alltså Talangh.

Kyrkoruinen i Husbyborg

Ett annat exempel på förekomsten av ett äldre namn är Vendel där Husby sannolikt ursprungligen har haft namnet Kläringe. På den forna gårdens marker ligger Ottarshögen. Den sociala tyngdpunkten kom så småningom att förskjutas nordost mot en Tunagård på vars marker de vendel- och vikingatida båtgravarna anlades. Någon gång under 10-hundratalet kom den politiska tyngdpunkten att förskjutas mot sydväst då Husbygården anlades på det forntida Kläringes marker. Någon gång runt 1200 upphörde Husbys storhetstid och bygdens centrum kom att förskjutas tillbaka till Tuna där ju också kyrkan så småningom kom att byggas. Exemplet Vendel visar hur komplicerat förloppet kan ha varit. Det antyder också det intrikata samspelet mellan Tunagårdarna och Husbygårdarna. Tillhör de förra ett tidigare politiskt skede?

Det finns ytterligare ett skäl att tro att husbyinstitutionen inte går alltför långt tillbaka i tiden. Det är att en del husby-

ar visserligen har stora gravfält men en del saknar nästan helt förkristna gravar. Om man tror att husbyarna kom till ungefär samtidigt skulle detta innebära att de bildades under 10-hundratalet eller t o m under 11-hundratalet. Detta är också den allmänna uppfattningen numera. Denna datering gör det troligt att tillkomsten av husbyarna sammanhänger med statsbildningsprocessen.

Husbyarnas funktion

Husbyarna bildades antagligen genom att kronans gods- massa byggdes upp successivt ur olika källor: kungafamiljens (-familjernas) privata egendom, konfiskerade gårdar och gårdar som köpts av kronan. Den danska motsvarigheten är kongeleiv, i Sverige sammanfattar vi det med Uppsala öd. Vid husbyn togs skatten upp av bönderna. Man kan ha haft en vaktstyrka till sitt förfogande. Själva ordet husby kan syfta på de förrådshus i vilka man härbärgerade uppbörden från bygden. Till husbyarna kom också kungen med sitt följe. Under tidig medeltid förde nämligen kungen en rätt ambulerande tillvaro. Eftersom transportererna var besvärliga var det fördelaktigt att det kungliga foljet rörde sig från den ena gården till den andra och på platsen konsumerade de insamlade förnödenheterna. Kungen kunde vidare på plats ta del av de olika ekonomiska, rättsliga och försvarsmässiga problemen vilket stärkte hans kontroll över landet.

Avvecklingen av husbyarna

Husbyorganisationen kom endast att fungera under ca 200 år. Vid slutet av 1200-talet hade nämligen flera husbyar redan övergått i privat ägo, det kan man se av bevarade dokument. Anledningen till detta var att kronans inkomster organiserades på ett annat sätt, genom skatter och att systemet med slottslän började byggas upp. Husbyarna passade inte in i den nya organisationen.

Husbyborg

På den plats som idag kallas Husbyborg har det troligen legat en av de forntida husbyarna. Man har emellertid inte kunnat hitta spår av denna bebyggelse. Öster om platsen ligger ett fornlämningsområde med gravhögar. Det kan vara här som de döda från det forntida Husby är begravda.

Det som idag finns kvar av den tidigare husbyn är desto mer imponerande, en medeltida salkyrka från slutet av 1200-talet eller början av 1300-talet. Kyrkan var byggd i skalmursteknik. Det innebär att man byggde upp muren med stenar på in- och utsidan och mellan dessa hade man en fyllning av mindre sten blandad med murbruk. Man kan fortfarande se spåren efter en liten sakristia. Man kan också se att stora delar av muren har transporterats bort efter det att kyrkan togs ur bruk. Stenen användes antagligen för andra byggen i närheten. Ett exempel är en stenbro över Tämnarån som byggdes 1782. En gjutjärnstavla på bron innehåller nämligen årtalet och Gustav III:s namnchiffer.

Salkyrkan som vi ser ruinen efter har troligen föregåtts av en träkyrka omkring vilken man vid de arkeologiska utgrävningarna under 1971 funnit ett antal kristna gravar.

Gustav III:s bro

Det är inte osannolikt att den tidigare träkyrkan varit gårdskyrka till husbyn. Det är emellertid inte helt lätt att komma fram till i vilket perspektiv man skall se stenkyrkan vid Husbyborg. Den är nämligen byggd under en period då husbyorganisationen delvis kom att avvecklas. Det är också intressant att fundera på relationen mellan stenkyrkan och Tierps kyrka som ju är byggd ungefär samtidigt och som bara ligger ca 3 km därifrån.

Claes-Henric Siven

Tierps kyrka

Tierps kyrka är en av de stora landskyrkorna i Sverige. Andra exempel är Tuna kyrka i Dalarna och Järvsö kyrka. Denna artikel om Tierps medeltidskyrka och dess välbevarade målningar bygger främst på ett föredrag av docent Anna Nilsén i samband med en visning av kyrkan.

Byggnaden

Kyrkan byggdes under perioden från slutet av 1200-talet till början av 1300-talet. Byggnaden uppfördes i gråsten och delvis i tegel. Sakristian är sannolikt från samma tid. Karaktäristiska drag i exteriören är de kraftiga hörnpilastrarna krönta med tornspiror, den branta takresningen och blindringarna i gavelfasaderna (försänkningar i murytan som bildar dekorativa mönster). Vapenhuset är rivet och ingången är nu belägen från väster till skillnad mot de flesta andra sockenkyrkor där huvudingång från söder är vanligast. På sydväggen mot koret finns en senmedeltida port kvar. Intill kyrkan står en klockstapel från 1700-talets början.

Kyrkan är en skalkyrka (rektangulär planform där koret är lika brett som långhuset). Från början fanns ett tunnvalvt tak. Detta har haft målade rankor. På Historiska museet i Stockholm finns det gamla tunnvalvet från Ärentuna kyrka som ger en ungefärlig idé om hur taket i Tierp kan ha sett ut.

Strax efter mitten av 1400-talet slogs valven av tegel, sex s k travéer (rumsenhet med välvt tak). Valvet längst mot väster är ett stjärnvalv medan övriga valv är kryssvalv (valven indelas som en stjärn- resp. kryssfigur). Eftersom de tunna väggarna inte skulle hålla för att bära valven byggdes tjocka pelare på väggarnas insida för att få upplag för valven. Korets längd motsvarar idag ett valv men sträckte sig tidigare över två valv. Korfönstret mot öster är bevarat från medeltiden medan övriga fönster är förstörade i sen tid. På norrväggen, kvinnoisidan, fanns överhuvudtaget inga fönster från början.

På en av korväggarna hänger ett krucifix från 1200-talet.

Litteratur

Den kanske bästa introduktionen till den moderna diskussionen om husbyarna får man i Michael Olausson (red): *En bok om Husbyar*, Riksantikvarieämbetet 2000. Artiklarna av Jonatan Pettersson, Stefan Brink och Claes Theliander innehåller goda översikter av forskningsläget. Birgit Arrhenius skriver om det intressanta samspelet mellan Husby och Tunagården i Vendel. Slutligen kan rekommenderas Michael Olaussons diskussion om husbyarna ur militär synpunkt. Boken innehåller vidare flera andra artiklar av stort intresse.

Uppgifter om Husbyborg kan man få genom *Tierp tar tillvara*, Tierps kommun 2001. Boken innehåller ett reviderat kulturmiljöprogram för Tierps kommun och ger mycken information om kulturminnen i Tierp.

Statsbildningsprocessen finns skildrad i Maja Hagerman: *Spåren av kungens män*, Rabén Prisma 1996 och Henrik och Fredrik Lindström: *Svitjods undergång*, Albert Bonniers Förlag 2006.

Kristusfiguren är rak vilket är typiskt för 1200-talet. 1300-talets krucifix kännetecknas av att kroppen på ett mera tydligt sätt uttrycker smärta.

Tierps kyrka avtecknar sig vackert mot slätten

Målningarna

Målningarna i Vendels kyrka utfördes av Johannes Ivan som även målade kyrkorna i Östra Ryd, Lena och Alunda m fl. Ivans verk fortsattes i hans anda av den s k Tierpsskolan som kom att svara för målningarna i Tierps kyrka. Det kan ha varit antingen hela gruppen eller en enstaka målare i gruppen som svarade för målningarna.

Karaktäristiska drag i Tierpsskolans måleri är den rika or-

namentala utsmyckningen. Ofta återkommande ornamentik är rankor med blad och klängen på ribborna samt bladkedjor som delar upp valven. Ett annat typiskt drag för Tierpskolan är de långa, raka gestalterna. Gruppens måleri kännetecknas också av att det är glest och mycket luft mellan bilderna. Intrycket blir lugnt och mera sakralt jämfört med målningar av sen Tierpstyp som är mycket tätare. Väggarna har varit överkalkade men ej taket. Färgerna på målningarna har varit mycket mera lysande till skillnad från den mera dämpade färgskala vi nu ser.

Bladrankor och bladkedjor i Tierps kyrka

I målningsprogrammet ingår änglar med musikinstrument. I koret finner vi alltid lärofäderna, i Tierpsskolan bl a Hieronymus (Hieronymus, Augustinus, Ambrosius och Gregorius

Tolfta kyrka

Tolfta kyrka, vackert belägen på en kulle, är ett fint exempel på en medeltida uppländsk kyrka. Denna artikel om kyrkan och dess välbevarade målningar bygger främst på ett föredrag av docent Anna Nilsén i samband med en visning av kyrkan.

Byggnaden

Kyrkan byggdes på 1200-talet. Kyrkan är en salkyrka (rektangulär planform där koret är lika brett som långhuset). Byggnaden uppfördes i gråsten liksom många andra medeltida kyrkor i Uppland. Det är osäkert om sakristian är samtida eller om den byggdes senare. Vid 1400-talets slut byggdes vapenhuset. Efter en brand i början av 1800-talet försågs kyrkan med sitt nuvarande brutna tak. Fönstren var mycket mindre från början. Nuvarande fönster är upphuggna på 1700-talet. Klockstapeln, på en kulle nära kyrkan, är också från 1700-talet.

Från början täcktes kyrkorummet med all sannolikhet av ett tunnvalv av trä. Valven, med tre travéer (rumsenhet med välvt tak), slogs ca 1490. Valven är indelade med ribbor till skillnad från Tierps kyrka. S:t Sigfrid var troligen skyddshelgon för kyrkan. I triumfbågen hänger ett senmedeltida triumfkrucifix, från samma tid som målningarna. I sakristian finns också ett krucifix, ett processionskrucifix från medeltidens slut.

Namnet Tolfta kommer av ordet tolfte. Namnet kan hänföras antingen till en halv roddarbesättning (tolv män) eftersom socken tillhörde skeppslagen eller till begreppet ”tolftakyrkor” för en mindre menighet enligt upplandslagen.

Målningarna

Kyrkorummet ger ett fantastiskt intryck med både väggar

och tak bemålade. Väggarna har varit överkalkade men ej valven. Målningarna är av sen Tierpstyp troligen från 1490-talet i samband med att valven slogs. Målningarna skiljer sig i flera avseenden från den tidigare Tierpsskolan. Målningarna sitter mycket tätare. Det är mera färg och form. De för skolan typiska rankorna av olika slag är mera yviga och utbroderade. Schablonornamenten ligger tätt. Ornamentiken ger därigenom ett mera mustigt intryck. Bilderna innehåller fler figurer och de är mera realistiska. Det gällde att utnyttja utrymmet väl och berätta så mycket som möjligt.

Målningarna tillför verkligen kyrkorummet en estetisk och stämningsskapande dimension. De som målade ville förmedla budskap av olika slag. Det är fascinerande att fundera över vilken betydelse dessa bilder i kyrkorna kan ha haft för den tidens människor, som levde utan all medial information som tv, radio, böcker och tidningar.

Kristina Berglund

Litteratur och källor

Mossberg, Anders m fl: *Tierps kyrka*, Upplands kyrkor-93, utgåva baserad på en tidigare kyrkoberivning av Åke Nisbeth

Nilsén, Anna: Föredrag den 18 maj 2008.

Nilsén, Anna: *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri*, akademisk avhandling, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 1986.

Räven som predikar för gässen i Tolfta kyrka

I målningsprogrammet framgår Marias historia i koret. På norrväggen finns en bild av den heliga släkten med Anna, Marias mor, i centrum och en annan bild som visar Marias födelse. Där finner vi också en bild av jungfrun som fångar enhörningen, en symbol för Marie bebådelse. På östra korväggen finns bilder av ängelns uppenbarelse för Joakim, Marias far, och för Anna. På samma vägg finns bilder av Marias bebådelse samt av mötet mellan Maria och Elisabeth.

Jungfru som fångar enhörningen

I korvalven ser vi lärofaderna och i valvsvicklarna ser vi antika författare som t ex Lucanus, Macrobius m fl. I mittvalvet finns änglar med musikinstrument. Här visas också Gud fader och Den helige ande som håller den offrade Kristus; en ny form av treenighetsbild. På södra väggen i den mellersta travén ser vi en bild av Simson och Delila.

Ullfors bruk

Stora delar av Ullfors bruksmiljö finns kvar än idag. Miljön är mycket välbevarad och ligger vackert i landskapet. Flera av byggnaderna har öppnats som museer. Detta är ett resultat av den aktiva ULLFORS-gruppen - en ideell förening med medlemmar från trakten som sedan 1995 verkar för bevarande av bruket. Stora delar av vårt kulturarv skulle inte vara så välbevarade som de är idag utan ideella insatser av engagerade och entusiastiska människor som t ex i Ullfors.

Bruket växte upp under drygt 200 år

Ullfors bruk anlades på 1640-talet av den tyske industrimannen Hinrich Lemmens som fått tillstånd för detta av drottning Kristina. Bruket ligger vid ett fäll i Tämnarån. Vid denna tid hade en damm varit bruk sedan länge för kronans kvarnar. Det var dock sonen, Peter Lemmens, som ledde uppbyggnaden av Ullfors bruk.

En 80 m lång dammbyggnad byggdes. Fallhöjden var nära 4 m. En masugn och hammare för vallonsmide kom till. Järnhanteringen startade på 1650-talet. Malmen togs främst från Dannemora. Bönder från Tierp forslade malmen till Ullfors. Masugnsdriften upphörde vid mitten av 1800-talet. Man tillverkade stångjärn i stor omfattning, både vallon- och lancashiresmide. Stångjärnet gick till stor del på export till Sheffield i England ända fram till nedläggningen av järnhanteringen.

Efter Hinrich Lemmens död 1657 blev det stridigheter mellan arvingarna och bruket förföll under en tid. År 1706 arrenderades emellertid bruket av Charles de Geer på Lövssta. Han köpte det senare, år 1733. På 1790-talet började man uppföra arbetarbostäder och den bruksgata vi ser idag

I den västra travén finns bl a bilder av S. Katarina samt av hennes mor S. Birgitta som sitter vid en pulpet. På västväggen, där motiven ofta är mer profana, ser vi räven i munkkåpa som predikar för gässen.

Vapenhuset är också rikt bemålat. Här ser vi smärtomannen, ett vanligt motiv i vapenhusen. Syftet var att man skulle uppröras och känna medlidande. En nisch på östväggen berättar att där en gång var ett altare, också vanligt i vapenhusen. Målningarna innehåller många dekorativa rankor och fina bilder av fåglar, som tryckts med schablon. Dessa fåglar är typiska för Tierpsskolan. Väggar har varit överkalkade men ej taket.

Sammanfattningsvis visar programmet i Tolfta kyrka främst Helga lekamenmotiv - den offrade Kristus, Mariologiska motiv samt det lärda temat (antika författarna mm). Det tätbemålade kyrkorummet ger ett överväldigande intryck med de med rankverk vackert inramade bilderna i underbara färger, om än dämpade av tidens tand.

Kristina Berglund

Litteratur och källor

Kilberg, Bengt Ingmar: *Tolfta församlings kyrkor*, andra reviderade upplagan, utg. Årkestiftets Stiftsråd, 1975.

Nilsén, Anna: Föredrag den 18 maj 2008.

Nilsén, Anna: *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri*, akademisk avhandling, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 1986.

var färdig 1861. När Lövssta blev fideikommiss bildade bruket Ullfors, Strömsberg, Västland och Hillebola en egen grupp som benämndes Strömsbergsverken.

Bruksgatan i Ullfors

Ett mönsterbruk

År 1861 övertogs Ullfors och övriga bruk inom Strömsbergsverken av Charlotta De Geer som var gift med greve

Baltzar von Platen (som byggde Göta kanal). Fr o m 1890-talet övergick äganderätten till familjen Wachtmeister. Ullfors var då ett livligt samhälle med 400 invånare. Man bodde tätt och den sanitära standarden var låg. Sopor, slask och latrin stälptes ut på marken på vissa platser intill bostadshusen. När man går idag i den prydliga och tysta bruksmiljön är det fantasieggande att försöka föreställa sig hur det var då med alla människor, husdjur, lukter och buller från smedjorna.

Det gamla värdshuset i Ullfors

Vid denna tid, i slutet av 1800-talet, skedde en stor förändring. En ung man vid namn Johan Bengtsson kom till bruket som inspektör. Han försökte utveckla detta till ett mönstersamhälle. Han moderniserade driften och ökade produktionen avsevärt. Han förbättrade också förhållandena för arbetarna. Han lät riva förfallna byggnader och såg till att slaskgårdarna togs bort. Han byggde nya bostadshus av timmer som putsades, byggde tvättstuga, satte upp avträde och slaskunnor och såg till att renhållningen organiserades. På de avröjda ytorna anlades gräsmattor, träd och fruktträd. Resultatet blev att de sanitära missförhållandena undanröjdes till stor del. Sjukdom och barnadödlighet minskade avsevärt.

Nedläggning och rivning

Under 1900-talets början utvecklades Strömsbergsverken till en modern industrigrupp med förutom järnhanteringen sågverk, tegelbruk och stora lantbruk med mejerier och kvarnar. Verken såldes till Stora Kopparbergs Bergslags AB år 1920. Järnverket i Ullfors lades ner 1929. På 1930- och 40-talen revs industribyggnaderna d v s järnverk, sågverk och tegelverk. Bruksbyn med sina bostäder, lantgården, snickarverkstad, ett spruthus samt f d värdshuset, nu benämnd Mumblingsgården, finns dock kvar. Även den stora mumblingshammaren från stångjärnssmedjan är bevarad och står som en spännande skulptur intill ån.

Välbevarad bruksmiljö

De vitrappade bostadshusen med skorstenar av slaggsten ligger vackert utmed den trädplanterade bruksgatan. Från bruksgatan har man lantgårdens stiliga magasin, ladugård och stall i blickfältet. Dessa magasinbyggnader är uppförda i gult tegel och slaggsten. Utmed den bakre bruksgatan finns vackra faluröda bostadshus, bl a ett hus från 1700-talet. En annan intressant byggnad är spruthuset från 1880-talet med tidstypisk hyvlad panel i olika riktningar samt lövsågade snickerier.

Genom Ullforsgruppens försorg har snickarverkstaden upprustats och öppnats som museum. I snickarverkstaden finns bandsåg, svarv, planhyvel och mängder av verktyg. På kontoret intill finns svarta tavlor där lån från verkstaden noteras. I den gamla kvadratiske arkivbyggnaden har ett museum för handverktyg från järnhanteringen öppnats. Gamla värdshuset, som byggdes vid sekelskiftet 1800 och lades ner 1930, har också upprustats och används bl a för utställningar.

Bruksbebyggelsen är väl sammanhållen och Ullfors bruk är idag en vacker och stilla idyll som ger många vittnesbörd om platsens månghundraåriga historia.

Kristina Berglund

Litteratur och källor

Informationsblad från Ullfors

Information vid visning av bruket av Dagny Jansson den 18 maj 2008

Isaksson, Olov: *Vallonbruk i Uppland*, Albert Bonniers Förlag 1995.

Tierps kommun: *Tierp tar tillvara*, Reviderat kulturmiljöprogram för Tierps kommun, 2001.

Tidningen Kultur i Uppland

Uppland har en rik och varierad kulturhistoria. Avsikten med denna elektroniska tidning är att spegla den uppländska kulturen. Artiklarna kommer ofta men inte alltid att referera till en viss plats. Tidningen kommer alltså att kunna vara underlag för utflykter i Uppland. Många av artiklarna är också ett resultat av sådana utflykter.

Redaktion

Kristina Berglund och Claes-Henric Siven

Tel: 08-758 95 97 Mobil: 070-529 95 97

E-post: kristina.berglund.ark<kanelbulle>comhem.se